

Øksa som skogsverktøy

Av fylkesskogsjef Karl L. Mørkved

De opplysninger dette lille oppsett om øksa er bygd på, er delvis samlet inn under tjenestereiser, ved samtaler med skogsfolk og delvis hentet fra museer og eldre publikasjoner. De fyldigste opplysninger har jeg fra Namdal. Ellers fra Nord-Trøndelag er kildene mere sparsomme. For Sør-Trøndelags vedkommende har jeg bare spredte opplysninger. Jeg tror imidlertid at utviklingen stort sett har artet seg likt i hele Trøndelag.

Konservator Kristen R. Møllenus og Videnskapsselskapets oldsakssamling i Trondheim har gitt meg de beste holdepunkter for eldre tid. Men også fra Folkemuseet for Trondheim og Trøndelag og de små bygdesamlinger i Nord-Trøndelag har jeg fått mange opplysninger.

Opplysningene om de gamle øksetypene som var i bruk i Jämtland i forrige århundre, har jeg fått av antikvar Maj Nodermann ved museet i Østersund. Hun har vært så elskverdig å sette i gang en rundspørring om gamle økser.

Av den litteratur som jeg har hatt adgang til er det nedenfor gitt et kort referat. I referatene er det da spesielt tatt med alt som handler om øksa som skogsredskap.

Jeg takker alle for hjelpen.

1. De første jernøkser.

Per Fett har i Bergens Museums Årbok for 1938 skrevet en avhandling om «Arms in Norway between 400 and 600 A.D.». Fett skriver at den opprinnelige og riktige bruk av en øks er ikke til å slå

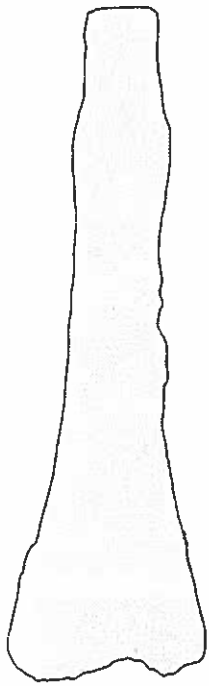

Fig. A.

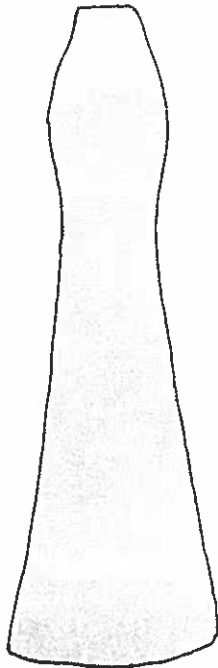

Fig. B.

folk og dyr med, men til å hugge tre med. Til hogst er øksa et spørsmål om teknisk oppfinnelse, men til å slå folk med er det mere spørsmål om slagsmåls-metoder.

I folkevandringstiden var det ikke vanlig å legge redskaper i graver. Derfor ansees de økser som forekommer i graver som våpen. Det materiale som behandles består av 175 økser, hvorav 96 er gravfunn. De er klassifisert i 5 typer etter øksedelen under skaftehullet, nemlig de åttekantede, sekskantede og firkantede. Disse tre typer slås sammen og kalles rhombeformede økser. (Fig. A.) Den 4. og 5. typen er gitt fellesbetegnelsen rektangelformede økser. (Fig. B.)

Det er vanskelig å skille mellom krigsøkser og økser til gårdsarbeide, da gårdsøksene i stor utstrekning også ble brukt i krig. Øksa som våpen var ikke kjent blant romerne og bare sporadisk av deres samtidige, teutonerne. Da teutonerne begynte å bruke øksa i krig, måtte de ta den som den sto i hoggestabben.

Bare gjennom erfaring kunne en lære å gi øksa en form som var hensiktsmessig i krig. Den riktige formen synes ikke å være funnet i folkevandringsperioden.

Fett sier at de rhombeformede økser — ifølge G. F. Heiberg — ikke er økser, men kiler. Dette går fram av formen. De er for lange og vekten slik fordelt at den ikke passer til vanlig hogst eller krigsbruk. De lengste økser er ca. 4 cm kortere enn den korteste kiløks. De tilhører folkevandringstiden; men det er funn som viser at de var i bruk lenge etter slutten av denne periode.

Enhver øks vil naturlig ofte bli brukt som kile, og derfor vil gjerne øksenakken bli mer eller mindre utbanket. Dette er tilfelle på mange økser av rhombetypen, men sjeldnere blant de rektangulære typer.

Det er vanlig at jernet rundt skaftehullet på kiløksene er ødelagt av slag på øksenakken. Dette tyder også på at de er flittig brukt som kiler.

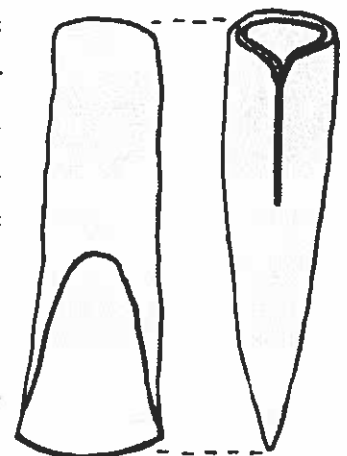

Fig. C.

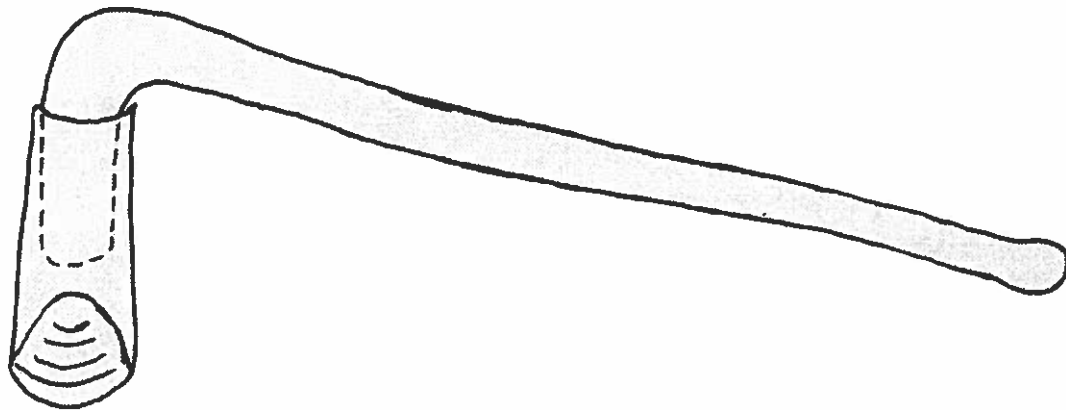

Fig. 2.

Den rektangulære øksetypen utviklet seg videre. Eggen ble bredere, men den karakteristiske eggen fra Merovingertiden forekommer først i det 7de århundre. Først hundre år senere var man kommet fram til en type som bare var krigsøks og som la grunnlaget for den videre utvikling av våpenøkse. Denne langsomme utvikling forklares med at økse som våpen i begynnelsen ikke var populær. Den var for ny og kanskje vanskelig å tilpasse de gamle kampmetoder. Først i det 7de århundre ble økse en viktig del av utrustningen.

Det antas at den rektangulære økseformen fra folkevandrings-tiden igjen ble gårdsøks, og at krigsøkse utviklet seg videre her i Norden uten påvirkning utenfra.

*

H. Hvarfner har i «Jämtens» for 1952 skrevet en avhandling om «Yxa och bila under jämtsk—härjedalsk järnålder».

Overalt hvor «menschlig odling trängt fram, har yxan varit ett av de viktigaste redskapen, det som brutit ner naturlandskapet och byggt upp kulturlandskapet. Yxan har gått føre plogen och lien, och den har varit förutsetningen för hus och hägnad.»

Den eldste kjente øksetypen siden jernet kom i bruk er den såkalte «holkøkse». (Fig. 1 a og fig. 2.)

Den hadde ikke skaftehull, men skaftet ble festet i en holk (hylse). For at man skulle kunne hogge med en slik øks, måtte skaftet ha en tverrkrok der skaftet gikk ned i holken. Se fig. 2.

Hvarfner sier at disse økser var et alminnelig «folkligt» redskap i Sverige til århundredet etter Kr. f.

I Nord-Sverige, Finland og Norge var de i bruk til omkring år 600. I Jämtland og Härjedalen fins disse økser vanlig i gravfunn som skriver seg fra tiden nærmest før vikingetiden.

«Om kontakter med norske bygder vittnar ett antal holkyxor med holkens mantel hopsmidd på yxans ena breidsida. Den allmänna svenska typen till vilken flertalet jämtländska holkyxor hör, har mantel hopsmidd över yxans ena smalsida.

Det jämtländska sena holkyxfyndet liksom andre vikingatida och mångsidig holkyxfynd måste emellertid tolkas med hänsyn till holkyxans mångsidiga funktion. Den har inte enbart använts som yxa utan också som mejsel, vilket både danska och svenska fynd visat. Den norske arkeologen B. Hougen, som påvisat holkyxans förekomst i en rad sena norske fjellbygdsfynd, har velat förklara en del som isbillar. De svenska fyndkombinationerna talar emellertid mest för att holkyxan varit redskap för bearbetning av trä.»

Det neste skritt i utviklingen var at man laget økser med hull for skaftet (skafthålsøkser. Fig. 1 b).

Omkring begynnelsen av år 600 var slike økser kommet i bruk på Gotland og i Midt-Sverige, og de hadde utviklet seg til en ensartet type som kjennetegnes ved å ha to «utdragne flikar ved skaft-hålet på yxans undersida».

Samtidig hadde det utviklet seg en vestsandinavisk type med 4 skafthålsfliker, 2 på øver- og 2 på undersiden av skaft-hålet. Se fig 1 c og 1 d.

Fig. 1 b.

Fig. 1 c.

Fig. 1 d.

Fig. 1 e.

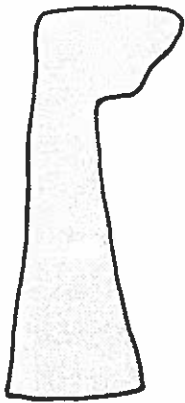

Fig. 1 f.

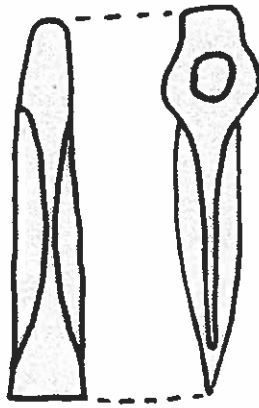

Fig. 1 g.

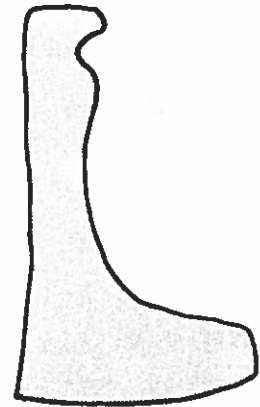

Fig. 1 h.

I Jämtland og Härjedalen savnes funn av slike «fireflikade» økser helt fram til vikingetiden. De «toflikede» skafthålsøkser førtes over til Trøndelag fra Jämtland. Denne eksport av økser til Norge synes å være avbrutt omkring 800-tallet.

I gravfunn fins en del små fireflikede økser som antagelig har hørt til den personlige utrustning. Ofte fins de sammen med tunge hoggøkser. De tynnbladete stridsøkser (fig. 1 e) som i 1000-årene var vanlig andre steder, fins sjelden i Jämtland. Dette tolkes slik at den vanlige arbeidsøkse også bruktes som hoggvåpen, og at den sammen med spydet utgjorde den vanlige bevepning.

Den bredbladete stridsøkse med markant eggstål bruktes mange steder fra omkring år 900 og inn i middelalderen. Den ble på sine steder et tegn på ytre makt og verdighet hos eieren. Særlig var dette tilfelle i Norge og på Island. Den såkalte Olavsøkse inntar i Trøndelag en meget bred plass.

(Løven i det norske våpen bærer en lignende øks.)

I Magnus Lagabøters Landslov (kap. 11 — 5 s. 37) heter det: «Men naar en arbeidskar tar sin første tjeneste for fuld løn, da skal han første sommer kjøpe sig øks, den anden skjold og den tredje spyd.»)

I årene 800 og 900 gjorde det seg gjeldende et sterkt norsk innslag i redskapskulturen i Jämtland og Härjedalen. Den vestskandinaviske fireflikede øksetypen trengte inn og ble alminnelig helt til middelalderen, da en øks med skafthålsholk slo igjennom. Fig. 1 f. Denne øksetypen — skafthålsøkse — holdt seg til industrien kom med nye typer.

De gamle økser kan etter bruken deles i hånd- og hoggøkser, samt stridsøkser. De førhistoriske håndøkserne veide sjelden over 600 gram. Hoggøkserne hadde en vekt som lå mellom 800—1200 gram. De store bredbladete stridsøkserne veide ca. 500 gram. Hånd- og hoggøkserne er de alminneligste, og hit hører økser med svært mange anvendelser. I tidens løp har det skilt seg ut spesialøkser av forskjellig slag, klyvøkser, biler m. v. Klyvøkser (kiløkser — bleggøkser) med skafthål var kjent før Kr. f. Den er av keltisk opprinnelse og innført til Jämtland gjennom Danmark og Syd-skandinavia. (Se fig. 1 g.)

Den kanskje mest interessante øksetypen er bilene. (Fig. 1 h.) Til Norden kom de fra vest- og mellom-Europa på 600-tallet. «Svearna» spredte bilen over hele Norden. Bilen er framfor alt et redskap som ble brukt til videre bearbeiding av trevirke.

*

Anders Sandvig har i De Sandvigske Samlingers årsberetning 1928—1930 offentliggjort et arbeide «Om bord og plankehugging før vannsagas tid». I dette arbeide er gjort rede for en spesialøks og en del biler som ble brukt ved hogging av bord og planker. «Bleggøkser» er vel den samme som den Fett kaller kiløks og Hvarfner klyvnyxan. Den ble brukt når stokken skulle klyves i to halvklyvninger, og de forskjellige biler ble brukt når halvklyvningen skulle hogges til bord eller planker. Sandvig har i det nevnte arbeid gjort grundig greie for hvordan hoggingen av planker og bord ble utført, og det verktøy som ble brukt til dette arbeid.

*

I Videnskapsselskapets oldsakssamling, Trondheim, fins en rik samling av økser og biler av ulik alder og til forskjellig bruk.

Av holkøkser («Celt») fins det mange utgaver, fra ganske små eksemplarer som nærmest minner om jernskoninger, til typer som godt kan oppfattes som økser.

I samlingen finnes også i hvert fall ett eksemplar av en slik størrelse og tyngde at det er urimelig å tenke seg at den har vært brukt som øks. Den ligner en kjempemeisel med holk til feste for skaftet. De fleste av «holkøkserne» i samlingen har holken (hylsen) sammensveiset på «Bredsidene». De skal etter Hvarfners oppfatning

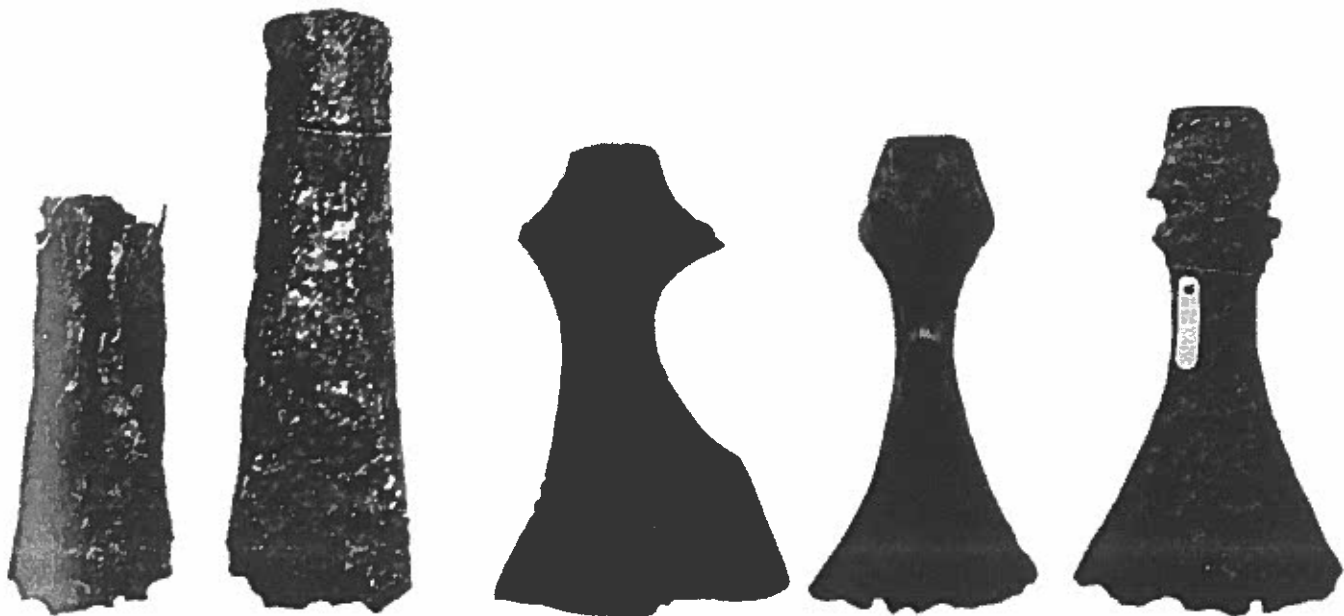

Fig. 3.

(T. 82).

(T. 81.)

Fig. 4.

være typisk norsk. Det fins imidlertid også en del som er sveiset på smalsiden.

Den minste Celt — «holkøks» — på bildet (Fig. 3. T. 12 673) har holken ihopsveiset på øksens bredside, og den største (T. 3719) funnet Kvindal Stadsbygd, har hylsen sammensveiset på smalsiden. Museet har ingen datering på disse funn.

På fig. 4 er avbildet 3 økser av den «fireflikede typen». Øksa til venstre på bildet (T. 82) er fra Melhus og oppgis å være fra 900-årene. Den i midten (T. 81) er fra Husaby i Børsa. Museets datering av de to øksene til høyre er 800 -årene. De svarer nærmest til de typer som er gjengitt på Hvarfners fig. 1 c og d. De skal altså være typisk for de første norske økser med skafthull. Det er vel lite sannsynlig at dette har vært arbeidsøkser, men de fleste økser ble lenge brukt både i krig og fred.

De to økser som er avbildet på fig. 5 er kraftigere typer som trolig har vært arbeidsøkser.

Øksa til venstre på fig. 5 (T. 1993) er funnet på Morseth i Selbu, og den andre (T. 11 426) er fra Lilleåsvoll i Meråker. Museet har ikke foretatt noen datering av disse funn.

Etter Hvarfners inndeling må de henføres til de fireflikede økser (Fig. 1 c og d), men her er flikene dratt ut til noe bortimot en holk. Det som mangler er at holken ikke er sveiset sammen på undersiden.

Typea kan muligens betraktes som en overgangsform mellom de fireflikede økser og de med skafthålsholk.

Fig. 6 viser to typiske skafthålsøkser. Den lille øksa til venstre (T. 7636) er funnet i Erling Skakkes gt. 5, Trondheim, sammen med en del udaterte saker, og den største øksa til høyre (T. 3906) er funnet i Græsli, Tydal. Den er heller ikke datert av museet. Begge disse økser er ganske nøyaktig den samme typen som Hvarfners (fig. 1 f). Forskjellen er liten mellom disse to økser (fig. 6) og den såkalte Bøløksa som i Trøndelag var den vanlige skogsøkse fram til omkring 1870-årene. Bøløksa hadde et mere rett meiselformet økseblad, og i alminnelighet en lengre holk.

Bleggøksa (fig. 7) er som før nevnt beskrevet av Anders Sandvig. Hvarfner kaller den «klyvyxa» og sier at den var kjent i århundret før Kr. f., og at den kom til Norden fra vest- og mellom-Europa i 600-årene. I Videnskapsselskapets Oldsakssamling finnes mange slike økser (se fig. 7).

Øksa til venstre (T. 10 574) er funnet i Jøssundfjord. Den midterste (T. 7573) er fra Tingvold. Øksa til høyre (T. 7352) er fra Tingvold. Øksa til høyre (T. 7352) er innkommet til museet i 1913, men finnestedet er ikke kjent. Museet oppgir at disse øksene er fra folkevandringstiden (400—600 e. Kr.). Øksene er fotografert fra begge sider. Billedet viser at øksenes nakker er ganske sterkt utbanket så de har vært flittig brukt. Ved hogging av «fjalir» — «fjøli» (bord og planker) ble nemlig stokken først kløvd i to deler, og til denne operasjon spilte «Klyvyxa» en meget vesentlig rolle. (Hogne bord var handelsvare lenge etter at vass-saga var tatt i bruk.)

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

I Trøndelag ble vass-saga vanlig først omkring 1600, og i kirke-regnskaper fra øvre Namdal nevnes det hogne bord flere steder helt fram til 1685 (Se «Skogbruk og treforedling i Namdal», s. 148—149).

2. Bøløksa.

Den øksa som fram til omkring 1870-årene ble brukt i tømmer- og vedskogen ble kalt bøløksa. Det mest karakteristiske ved denne øksa var den lange og kraftige skafteholken (skaftehylsen). Hvarfner sier at skafthålsolkøksa ble alminnelig i middelalderen. Etter type-tegningene i Nordisk Kultur (XII b. s. 123) ser det ut som moten med skaftehylse (holk) ble alminnelig i Norden omkring 1200 for våpenøksas vedkommende. Arbeidsøksa — skogsøksa — har vel også fulgt med moten, men det kan jo tenkes at den har ligget et hakk etter våpenøksa i utviklingen.

Ifølge Ivar Aasen (s. 89) var:

«Buløks: en øxe til vedhugst, skovøxe. (Bergens stift, Sætedal, Hallingdal o. fl.) Gammelnorsk boløx, buløx. Jfr. bula (verbum), arbeide stærkt f. Ex. med Hugst (Hallingdal). Gammelnorsk bula: hugge.»

Av bøløkser har det vært to typer i bruk. Begge typer hadde i alminnelighet den lange- og kraftige skaftehylse. Den vanligste typen, som ifølge de opplysninger jeg har fått fra folk som husket at disse økser var i bruk i tømmerkogen, var en med langt, rett og

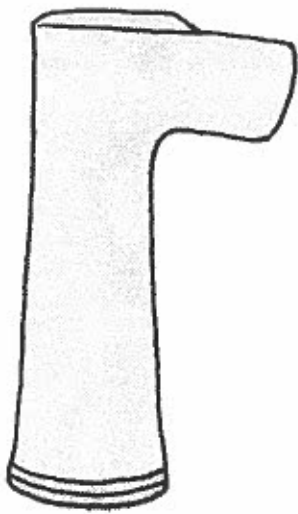

Fig. 8.

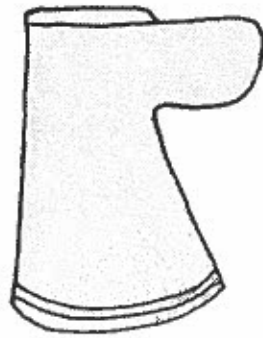

Fig. 9.

Fig. 10.

forholdsvis smalt blad (kjeft). (Se fig. 8.) Denne typen var den mest brukte «høggarøksa».

Det fantes også en bredbladet bøløks, fig. 9. Denne typen ble nok også delvis brukt til tømmer- og vedhogst.

Mindre økser av denne typen ble mest brukt som snekkerbiler og til småarbeider heime på gården. Videnskapselskapets oldsakssamling i Trondheim har to slike bilelignende økser (fig. 10).

De er velbrukte. Eggen er ikke bare «stålsatt» på nytt, men bladet ser ut til å være forlenget flere ganger. Den har vært «kjæftsatt». Øksa til venstre på bildet (T. 17 219) er fra Kværnland, Osen.

På Folkemuseet for Trondheim og Trøndelag finnes to bøløkser. Den ene øksa (nr. 5206) er fra Vollan i Drivdalen, Oppdal. Gårdbruker Ole Mork Olsen Volden opplyser at han har brukt den «som vedøks og til å felle tømmer med. Den er sannsynlig smidd her på Vollan».

Den andre øksa (nr. 13 378) har et 16 cm langt og 11 cm bredt blad.

I alle bygdemuseer i Nord-Trøndelag fins det slike gamle bøløkser, men de fleste fins antagelig ennå sammen med gammelt jernskrap i smier og andre uthus utover bygdene.

De fleste økser ble vel laget av bygdesmeder som ofte reiste rundt fra gård til gård og satte i stand redskap av mange slag. Gamle økser ble stålsatt på nytt. Var øksa svært nedslitt, ble det sveiset på bladet et nytt stykke. Øksa ble «kjæftsatt».

Ifølge Gerhard Schønning (II s. 96) var det i Sparbu smeder som laget kniver, økser m. v. Om Elden sogn — Namdalseid — skriver han (II s. 175) at det her har vært gode smeder, men nå er det bare en eller to igjen. Imidlertid var det sikkert smeder i alle bygder, men virkelig gode øksesmeder var det kanskje lengre imellom.

J. Kraft forteller (B. 6 s. 188) at to brødre på Haukmoen i Høylandet laget 50—100 økser pr. år omkring 1835, og at det på Statland var en smie som ikke hadde vært i drift etter 1815. På Hammer i Høylandet var det en husmann som fra 1860 og utover laget noen lange, smale økser etter den modell som soløringene hadde med seg til Namdal (se side 24). Denne smeden var fra Gudbrandsdal.

For øvrig ble det som nevnt sikkert laget mer eller mindre brukbare økser i de fleste bygder og byer i Trøndelag, men kvaliteten av de heimsmidde øksene var svært forskjellig. Om en ekstra dårlig øks ble det ofte sagt at stålet var falt ved siden av smie-stabben.

Disse bøløkser ble imidlertid ikke bare laget i distriktet, men en del økser ble innført fra Jämtland. De ble gjerne kalt Jämtøkser. Disse Jämtøkser ble på Røros- og Levangermartenan solgt av svenske kjøpmenn og handelskarer. I alle grensebygder, Nordli, Sørli, Snåsa, øvre del av Verdal og Stjørdal, Tydal og Brekkebygda, har det alltid vært samkvem og handel med de svenske grensebygder. Langs den gamle mellomriksveien over Verdal foregikk det — helt til Meråkerbanen ble åpnet i 1882 — regulær transitt av varer. Kjøpmenn i Jämtland tok sine varer med båt til havner i Trondheim (Skånes — Verdalsøra m. f. steder).

Bønder i Verdal kjørte på vinterføret disse varer til mottakeren i Jämtland. Denne trafikk kaltes Jämtskyss. De som drev denne varekjøring kjøpte ofte med seg hjem svenske varer, bl. a. Jämtøkser. (Denne trafikk opphørte helt først i 1905. Det var bygd spesielle ferdestaller — Jämtstaller» — langs denne rute.)

Gårdbruker Per Stiklestad — som (17/10 1962) forteller om denne trafikk — sier at betegnelsen jämtøks og bøløks ble brukt om hverandre i Verdal. Han trodde ikke det var noen vesentlig forskjell mellom disse økser.

Han visste ikke om de to øksene som fins på Verdal bygdemuseum (fig. 11) er smidd i Jämtland eller i Trøndelag.

Fig. 11. Begge økser er fra Verdal Bygdemuseum. De ble kalt bøløkser eller jämtøkser.

Øksa til høyre på bilde har fått skafthylsen ødelagt, men begge er av vanlig type for bøløkser—jämtøkser.

(En lignende handelsvei som den over Verdal gikk fra Frostviken sogn i Jämtland over Tunnsjø og videre ned over Namdal. På vår-vinteren kunne det være opp til 100 hester i ett følge. Bøndene fra grensestrøkene i Jämtland slo seg sammen på slike handelsturer. Det var også her bygd staller på denne ruten.)

Den eneste helt sikre svenskeøksa jeg har funnet er avbildet på fig. 12. Den er ikke laget i Jämtland.

Øksa har et stempel hvor det står: «W. Lund. Eskilstuna. Gjut-stål. Garanti.»

Den tilhører bygdemuseet i Steinkjer. Dette eksemplar avviker fra de vanlige økser av dette slaget ved at skaftehylsen er svært kort, bare ca. $\frac{1}{2}$ -parten av vanlig lengde.

De vanlige navn på de viktigste deler av en øks er: Eggen, øks-kjeften, aua (skafthåle) og øks-hammarn eller øks-panna. En bruker også betegnelsen «øks-bla» om hele øksa nedenfor skaftehullet.

•

Jämtlandsmuseet i Østersund har vært så elskverdig å sette i gang en rundspørring i lenet om disse gamle øksetypene. Denne undersøkelse viser at navnet Jämtøks er ukjent i Jämtland. Den øksa som i Trøndelag ble kalt Jämtøks, ble i Jämtland kalt «naresyxa», «norgesyxa». Den var i bruk til omkring 1880, og det var også der i bruk to typer, en med smal- og lang«kjeft», se fig. 8 og 11, og en med bred «kjeft», se fig. 9 og 10. Begge disse øksetypene har også i Jämtland en lang og kraftig skaftehylse — holk.

Museet har fått opplysninger fra svært mange eldre personer, og jeg gjengir her et utdrag av noen av de opplysninger som er kommet

inn. Paul Pålsson, Skärvången, har av Erik Andersson, f. 1877, fått opplyst:

«Dom första yxorna jag kan komma ihåg var långa och smala och hade liksom en holk eller hylse för skaftet. Ja det var nog dom som kallades för Norgeyxor. Dom var visst omtyckta, jag minns dom sades ha så bra bett. Farfar var Norgehandlare så han torde ha handlat med sådana yxor. Förr fanns det smeder som gick mellan byarna och åtog sig smide och dom brukade smida om dom där yxorna till bilor. Bilorna var bredare i eggen. Snickare och timmermän tyckte om dom där bilorna. Det var så bra bett i dem.»

Paul Pålsson har også snakket med to andre eldre menn i Skärvången som husker disse gamle øksene.

A. Walter Byberg, Gåxsjø, har av Ante Andersson fått opplyst: «Gammel-nares-öxan finns väl ännu kvar mest i var och varannan gård. Själv har jag en som jag slipat upp och använder mest för att hugga upp isvakar med. Hon är bra för det ändamålet för hon är så tung.»

To andre gårdbrukere i Gåxsjø bruker fremdeles slike økser når de «skall hugga av något grövre järn», og flere der på stedet har slike «hemsmidda» økser som veier 1½ kg. Jernet er ikke «så særdeles gott men med prima inlagt stål och på vällningen är intet att anmärka». Det opplyses at de norgesøksene som omkring 1850 ble innført, var laget i Gjøvik. Omkring sekelskiftet kom det i handelen en modell som svarer til Mustads hoggerøks av Østerdals modell, se fig. 16.

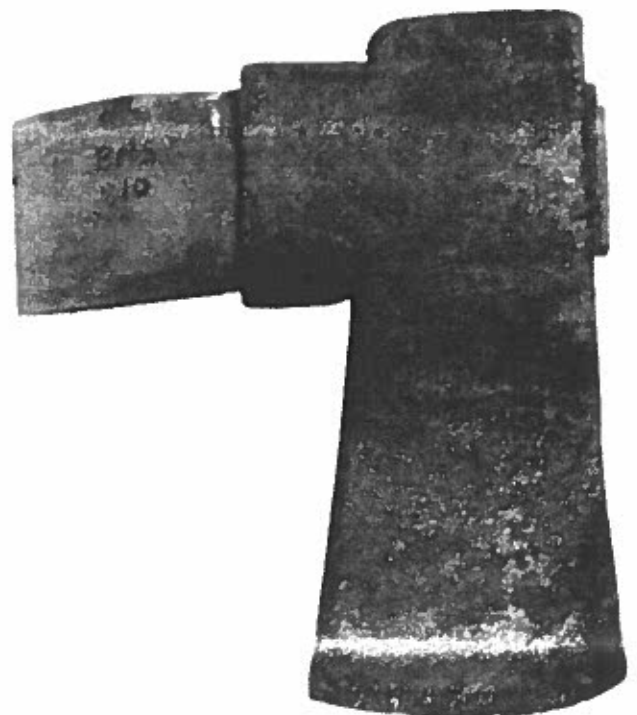

Fig. 12. Svensk øks fra Steinkjer Bygdemuseum stemplet: «W. Lund. Eskilstuna. Gjutstål. Garanti.»

Olaus Håkansson, Lillrønningen i Kall, forteller at klenmeden Erik Olsson hadde laget den øksa han husker fra sin barndom.

Under siste fase av krigsårene, hadde vi den tyske Finnlands-armé på retrettmarsj sydover gjennom Trøndelag. Denne slagne armé fikk ikke bruke de tyske leirene i distriktet til overnatting. Det ble rekvirert skoler, forsamlingshus og vanlige bondegårder til kvarter under marsjen. Gjennommarsjen pågikk i flere måneder. Etter at en slik avdeling hadde forlatt Steinkjer, fant jeg en etterglennt bøløks. Denne øksa ble levert inn til bygdemuseet på Steinkjer. Jeg antok da at det var en tysk øks. Siden så jeg mange slike økser som var slengt igjen på en gård i Åsen der en avdeling rastet da freden kom i mai-dagene 1945. Disse øksene utgjorde en del av skansetøyet på de vogner tyskerne brukte. Vognene var tatt i Finland, og øksene var også finske. Fig. 13 viser den øksa som oppbevares på museet i Steinkjer, og den har et stempel som vist nedenfor.

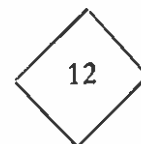
Den er presis av samme type som de vanlige bredbladete bøløkser i Trøndelag. Det er nærmest en stor snekkerbile.

Forstmästare Örnmark, Ekenäs, Finland har i brev av 15/12 -62 gitt følgende opplysning om denne øksetypen:

«Den yxa du frågade efter är av finsk tilverkning och gjord i en fabrik som heter Kellokoski. Nummer 12 är en typnummer för dessa yxor. Denna yxmodell tilverkas ännu något, men undantränges allt mer av den sk. amerikanska modellen utan skaftholk och vilka är avsevärt tunnare än denna ursprungliga finska yxmodell. De användes numera närmast vid klyvning av brännved. Men som sagt denna modell kommer att försvinna.

Fig. 13.

Kellokoski

P.

Stämpeln SA betyder Suomen Armeja vilket är finska och betyder Finlands armé. Således härstammar dessa yxor ursprungligen från något finskt armelager. Denna stämpel SA instansades på alla metallföremål som tillhörde finska armén. Vad P betyder kan jag ei säkert säga, men troligtvis betyder det pioneri-pionärförband. Det kan även betyda Pohjois-Suomi-Nordfinland.»

3. Fabrikkøksa.

I 1860-årene kom en ny øks på markedet — «engelskøksa» — som den ble kalt. De nye økser var langt bedre enn de gamle. Et engelsk kompani (The North of Europe Land & Mining Co.) kjøpte i 1865 Vefsnkogene og satte i gang tømmerdrift der i stor stil. Det var sannsynligvis dette firmaet som førte inn de nye øksene. De ble forhandlet hos de norske kjøpmenn i Mosjøen allerede i 1866—67. Om denne såkalte «engelskøksa» var laget i England, vet jeg ikke.

Fra skogsdriftene i Vefsn kom «engelskøksa» over til Namsskogan og den øvrige del av Namdal. Den som egentlig fikk den nye øksetypen utbredt i Namdal var tyskeren Otto Arnemann, som i 1867 kom til Grong som skogbestyrer for Gulbranson. Arnemann anskaffet økser og solgte dem til sine skogsarbeidere, og fra lager på Namsskogan ble «engelskøksa» hurtig spredt over hele dalen. Hvor vidt de første øksene Arnemann skaffet til sine skogsarbeidere var laget i Tyskland, har det ikke vært mulig å få rede på. (Otto Arnemann var født i 1836 i Altona og var utdannet som forstmester ved forstakademiet i Eisenach, Thüringen. I Namdal ble han en stor reformator på skogbrukets område.)

De første fabrikklagede økser var av en bredbladet type, som lignet noe på den bredbladede øksa som Mustad & Co. senere laget. Vefsnkompaniets økser og de som Arnemann først skaffet var ikke helt like. Vefsnøksa skulle være best og ble foretrukket, men Arnemann fikk senere for salg en øks mere lik Vefsn-typen. Prisen på en øks var 3 daler.

Firmaet O. Mustad & Søn var den første bedriften som begynte industriell tilvirking av økser her i landet. Øksefabrikken startet i 1871 på Åmot i Vardal. Den ble i 1899 flyttet til Lysaker ved Kris-

tiania hvor den fremdeles holder til. Fabrikkens ledelse opplyser (3/10 1962) at de øksetyper de har laget stort sett har vært de samme hele tiden, inntil de for en del år siden gikk over til å lage spesielle lette skogsøkser.

I 1872 skriver Albert Collett til Jacob Aall & Søn og klager over øksene til tømmerhogsten. «De er for sprøe i eggen og brister mot kvisten.» Dette firma må derfor ha begynt å lage økser omtrent på samme tid som Mustad. Om det var andre norske fabrikker som så tidlig hadde begynt øksefabrikasjon, kjenner jeg ikke til.

Collett skriver omtrent samtidig til S. H. Sundh & Co. og spør om det kan skaffes amerikanske økser. «De norske er for sprøe.» Det går mange historier om hvor mye bedre «engelskøksene» var enn de gamle øksene. Salamond P. Formo har fortalt at han kom til Berg i Sanddøldalen på tømmerhogst med en ny «engelskøks». Han hogg da mer alene enn et tomannslag som arbeidet ved siden av ham. De sluttet straks hogsten og tok i vei for å kjøpe nye økser.

Soløringene, som kom til Namdal i 1860-årene, hadde med seg smale skåringsøkser (fellingsøkser), men de gikk forholdsvis fort over til «engelskøksa». Øksefelling av skog var for øvrig forbudt i Namdalen da soløringene kom.

(Proprietær Fredrik Chr. Juell, Vinger pr. Kongsvinger og kjøpmann T. A. Schøyen, Kirkenær i Solør, ble i 1860-årene eiere av en del skogeiendommer i Namdal. Som skogbestyrer ansatte de Jan Liberg fra Åsnes. Liberg fikk i 1861 og 1862 60—70 unge skogsarbeidere fra Solør til Namdal. De ble her kalt soløringer, og en stor del slo seg til i Namdal. De kom med nye impulser og nye arbeidsmetoder i skogen.)

De nye øksene som omkring 1880 kom i bruk i Jämtland ble også der kalt «engelskøkser», og de var meget «populära ett tag». Olle Fundsett, Strømsund, har fortalt at de nye lette, blankpolerte øksene kom i bruk i 1880-årene og ble kalt «engelskyxor».

De gamle øksene var store og klumpete og «ville hålla sig rostiga och svartå på ytan». «När så de nya Engelskyxorerna kom var timmerhuggarna mycket måna om att hålla den polerade och glänsande ytan fri från rost och smuts och efter slutad arbetsdag brukade man därför efter nödig vässning polera ytan med aska eller fin sand och sedan smordes hela yxan noggrannt in med en fläsksvål.

Berättaren erinrade sig följande episod. Det var mellan 1880—90-talet. Jag var på väg till timmerkojan och hade min väg över den lilla skogsbyn Järilvattnet bortom Lövberga. När jag kom till en gård i Järilvattnet såg jag gamlefar i gården stå på vedbacken och klyva julveden och gruvligt kallt var det. Jag tyckte gubben bar sig underligt åt i sin vedklyvning så jag gick fram för att få mig en förklaring och en liten pratestund. Gubben stoppade ideligen yxan ner i en snödriva mellan vart tredje och fjärde hugg. På min fråga varför han gjorde så, så svarade han «Du ser väl att jag fått mig en ny engelskyxa, å nog är den så bra på alle vis som man kan önska sig, men jag är också mycket rädd om den. Jag har dock tänkt mig att om jag skulle klyva i ett, så kanskje den kunde gå varm och blir den varm så kunde den ju också gå upp i vällningen, så det är därför som jag doppar den i snödrivan då och då. Ja så ömma voro de gamla om de nya och fina yxorna.» (Nedtegnet i 1925 av A. Walter Byberg, Gåxsjø.)

De skogsøkser som har vært brukt i Trøndelag etter ca. 1870, kan stort sett deles i to typer, «høggarøksa» og «kjørarøksa». Spesialøkser for felling og øying av tømmer har ikke vært brukt i Trøndelag. Som nevnt hadde soløringene, som kom til Namdal i 1860-årene, med seg smale fellingsøkser; men da øksefelling og øying av tømmeret her var forbudt, ble disse økser lite brukt.

Den såkalte engelskøksa var en «høggarøks». Som nevnt var de første av en bredbladet type. Den skulle ligne meget på Mustads hoggerøks (Amerikansk facon «Ohio», fig. 14). Imidlertid ble denne bredbladede typen snart avløst av en med smal og lang «kjeft».

De økser som omkring 1900 og utover ble kalt «engelskøks», var typer som Mustads hoggerøks (Amerikansk facon «Turpentine», fig. 15. (Det var, så vidt jeg har rede på, akkurat den samme økse-typen som kom i handelen omkring 1870.) Disse økser var tunge og veide 1,5—1,9 kg.

En tid — fra omkring 1915 til omkring 1930-årene — var det mange tømmerhoggere som gikk over til bredbladete øksetyper. Det var både norske og utenlandske fabrikata som ble brukt.

Som nevnt var øksefelling gått av mote tidlig i Trøndelag, mange steder allerede i 1860. Tømmerhoggeren brukte øksa til fellingshogget, kvisting og barking. Etter hvert som barkespaden kom i

Fig. 14.

Fig. 15.

Fig. 16.

bruk, ble så øksa overflødig til barking. Når det skjedde, er ikke så enkelt å tidfeste. Enkelte tømmerhoggere brukte barkespade allerede straks etter århundreskiftet, men det var vel først omkring 1920—30-årene den ble allemanns eie.

I dag er høggarøksas rolle i tømmerhogsten svært redusert. Den brukes bare til fellingshogg og til kvisting der kvisten er stor og grov. Tømmerhoggerne i dag bruker en liten lett øks som veier ca. 8—9 hg. Svært ofte er de av helstål. Det brukes både norske og utenlandske økser.

Kjørarøksa ble som navnet sier brukt av tømmerkjøeren. Den øksa som gikk under denne betegnelsen i Trøndelag var en øks av typen «Mustad huggerøks», «Østerdals-facon». Fig. 16.

Denne øksa hadde gjerne en stålpanne som skulle hindre at øksehammeren ble ødelagt når «stålveggene» — pjaksene— ble slått fast i tømmeret under låsing av tømmerlasset. Foruten til dette bruk og til rydding av vei m. v., ble øksa brukt av lauskar og tømmerkjører når stokkene skulle dras fram til vei eller støtting. Den lange og tynne øksekeften satt godt i tømmeret, men mange mindre stokker fikk ofte stygge sprekker etter slike øksehogg. Særlig var de slemme for frossent tømmer.

Kjørarøksa hadde sin faste plass på støttingmeien helt til pjaksene ble avløst av bjørnebindingen og til tømmeraksa kom i bruk. (Bjørnebindingen slo igjennom i Namdal i tiden 1909—1914. Tømmeraksa var kjent fra slutten av 1890-årene, men det var neppe før omkring 1910 den ble et vanlig redskap for tømmerkjøerne.) En øks hører vel fremdeles med til tømmerkjøerens utstyr.

Denne Østerdalsøksa har meget gamle aner. Den ligner meget på den øksetypen som er avbildet på Hvarfners fig. 1 f og som ble alminnelig i Jämtland i middelalderen.

I Videnskapsselskapets oldsakssamling i Trondheim fins mange økser som minner sterkt om høggarøksa — Østerdalsøksa. Se fig. 6.

Foruten økser til hogst og kjøring, har det sikkert også vært en del andre spesialøkser i bruk til forskjellige arbeider i skogen. Det gjelder først og fremst økser til blinking og til merking av tømmer. Blinkyøksa kom vel først i bruk da det ble vanlig å selge tømmer til uthogst. For Namdals vedkommende skjedde det omkring 1840-årene. Merkyøksa er vel omtrent av samme alder.

Omkring århundreskiftet og utover ble det kjøpt svært mye blinkøkser fra Bast i Elverum.

I de siste 40—50 år har smed Råen laget de fleste blinkøkser til bruk i Trøndelag. Råen — far og sønn — har i to generasjoner også laget blinkøkser og merkyøkser som er solgt langt utover Trøndelag. Råens økser har hatt et godt ord på seg for sin gode egg.

For øvrig er som nevnt både blinkøkser og merkyøkser laget av smeder og håndverksbedrifter i de fleste dalfører i Trøndelag.

*

Foruten skogsøksa og bleggøksa, som spilte en stor rolle før vasssagas tid, har det ned gjennom tidene vært i bruk mange øksetyper til andre formål enn skogsarbeide. Det gjelder ikke bare våpenøkser, men en lang rekke spesialøkser til forskjellig håndverk, og økser av ulike slag til bruk i det daglige liv.

En øks finnes vel fremdeles i hvert hjem, i hvert fall på landsbygden, — og før i tiden var det enda mere vanlig enn i våre dager. Øksa er tjenlig til så mange formål, og i gamle dager var det et nødvendig redskap og våpen, ikke bare for skogsfolk og jegere, men for alle. Den lille håndøksa — spaserstokken — hørte med til hver manns utrustning, for ikke å si påkledning. Det måtte kongebud til for at den skulle bli satt igjen i våpenhuset og ikke tas med inn i selve kirken. Fig. 1 h er vel nærmest en slik håndøks.

Det som er sagt om de mange øksetyper som ikke kan regnes til egentlige skogsøkser, gjelder også bila. Den kom til Norden fra Vest- og Mellom-Europa i 600-tallet. Sandvig har, i sin ofte nevnte av-

handling, gjort rede for de typer som ble brukt ved «fabrikasjon» av hogne bord. Bila har også etter at «hugne bord» gikk av mote hatt stor anvendelse, spesielt i tømmermanns- og snekkerfaget. Storbila var et særlig viktig redskap den tid man «tømret» (laftet) hus og stokkene skulle «røes» på to sider til en bestemt tykkelse for å få en jevn og fin tømmervegg.

Den lille snekkerbila har sikkert fra langt tilbake i tiden hørt med til snekkerens faste verktøy. Det var spesielle biler til hogging av takspån, tønnestav m. v.

Foruten at det således utviklet seg spesialbiler til mange slags bruk, hadde ofte de enkelte distrikter sine egne modeller. Mustad laget så sent som i 1921 en stor tømmermannsbile av «Trondheims facon» og en av «Namsos facon».

LITTERATUR

- Per Fett: «Arms in Norway between 400 and 600 A. D.» Bergens Museums Årbok 1938.
- H. Hvarfner: «Yxa och bila under jämt-härjedalsjärnolder». «Jämten» 1952.
- Jens Kraft: «Topographisk — Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge» 6. del. Chr. Grøndahl 1935.
- Karl L. Mørkved: «Skogbruk og treforedling i Namdal.» — F. Bruns Bokhandels Forlag, Trondheim 1947.
- Nordisk kultur: Våpen.
- Anders Sandvig: «Om bord og plankehugging før vannsagenes tid.» De Sandvigske Samlingers 3-årsberetning 1928—30. D. Stibolts Eftf.s trykkeri, Lillehammer 1931.
- Gerhard Schönning: «Reise gennem en del af Norge.» Utgitt av K. Rygh. A/S Adresseavisens bogtrykkeri 1910.
- Ivar Aasens ordbog: Fjerde utgave. Trykt i Sentraltrykkeriet i Kristiania 1918.
- A. Taranger: «Magnus Lagabøters Landslov.» Cammermeyers Bokhandel 1915.